УДК 821.512.145

А.А. Шәмсутова

М. ЮНЫС ШӘХЕСЕ ҺӘМ ИҖАТЫ

В статье рассматривается творчество известного татарского писателя Миргазияна Юнуса. На основе анализа двух новелл («Безнең өй өянкеләр астында иде...» и «Табу һәм югалту») нами определяются основные концепции творчества писателя – «туган җир», «туган нигез», «тугрылык», «милли яшәеш», «үзбилгеләнеш». Эти концепции, по мнению М. Юнуса, составляют основу мировоззрения татарского человека и помогают сохранить национальную идентичность, культуру и самоценность индивидуума.

Ключевые слова: татарская литература XX века, Миргазиян Юнус, новелла, «Безнең өй өянкеләр астында иде...», национальные концепты.

XX–XIX гасыр татар әдәбияты – иң кызыклы һәм иң хәрәкәтчән әдәбият. Әдәби процесс монда һәрчак үзгәреп-баеп тора: яңа темалар, актуаль проблемалар һәм боларның барысын да сүз сәнгатендә күтәргән, иҗади нигездә укучыларга җиткергән язучылар... Язучылар арасында классик әдипләребез дә аз түгел, алар инде совет чорында ук яза башлаган һәм чорлар алмашынуны үз башыннан кичергән. Ә бүген алар вазгыятькә яраклаштырып, яңача иҗат итәргә омтылалар.

Үзгәртеп корудан соң гына кулына каләмен алып, үзенең язучылык сәләтен сынап караучылар һәм саллы гына повесть, роман, хикәяләр иҗат итүчеләр дә бар. Мондый буын чагыштырмача яшь, аларның дөньяга карашы башка җирлектә – бүгенге җәмгыять шартларында формалашкан. Язучыларның әдәбият мәйданына килү рәвешен тикшергәндә, күбесенең филология яки журналистика белемле булуына һәм бу өлкәдә шактый тәҗрибәгә ия икәнлегенә игътибар итми мөмкин түгел. Бу дөрес тә, алар әдәбиятның үзен укып формалашалар, классик әдәбиятлар җирлегендә «үсәләр», «тәрбияләнәләр».

Ә менә Миргазыян Юныс, язучы буларак, мондый кысаларда «чарланмаган». Ул әдәбиятка күк йөзен һәм иксез-чиксез океан-диңгезләрне «гизеп» килеп керә. Һәм шунда ук үзенчәлекле стиле, үткен тәнкыйди карашы, турысын әйтә белүе һәм логик-интеллектуаль фикерләү өстенлек иткән язу рәвеше белән игътибарны җәлеп итә. Ә. Еники, Ф. Хөсни, Р. Мостафин, Т. Галиуллин, М. Мәһдиев кебек язучылар, тәнкыйтьчеләр һәм әдәбият галимнәре М. Юнысның иҗатын XX гасырның 60 нчы елларында ук югары бәяли. Әдәбият галиме, профессор Т. Галиуллин аның иҗатының үзенчәлекле якларын күрсәтеп, болай ди: «М. Юныс геройларының эчке кичерешләрен, зиһен эшчәнлеген җентекләп, психологик нечкәлек һәм лирик моң белән

илһамланып сурәтли, рухи сфераны тасвирлауның киң мөмкинлекләрен эшкә җигә белә» [Гайнуллина, 2005, б. 6].

Миргазыян Юныс әдәбиятка күбрәк ерак сәфәрләрдән кайткач яки сәфәр барышында күңелен бушатасы килгәндә мөрәҗәгать итә. Сәяхәтче булу аңа дөньяның төрле илләрен, төрле халыкларын күрү мөмкинлеген бирә. Шуңа да аның язасы темаларының күплеген, әйтергә теләгән фикерләренең актуаль булуын тоймау мөмкин түгел. М. Юныс төрле жанрларда иҗат итә – мәкалә-притча, юлъязмалар, повесть, хикәя һ.б. Г. Гайнуллина аның иҗатының киңкырлы булуын күрсәтеп болай дип яза: «Мөһәҗирләр язмышына, диңгез хезмәтенә, чит илләрдә яшәүче халыкларның тормыш-көнкүрешенә кагылышлы кызыклы һәм гыйбрәтле вакыйгаларны тасвирлаган «Безнең өй өянкеләр астында иде...», «Тимер фил», «Әти оҗмахка киткәч», «Йеменгә сәяхәт», «Бездән яшерен зәңгәр дөнья», «Диңгез чакыра» кебек хикәя, юлъязмалары һәм романтик рухлы «Занзибар зәңгәр болытлар артында» исемле повесте белән ул үз укучысын тапты, аның күңеленә үтеп керде» [Гайнуллина, 2005, б. 6].

Миргазыян Юныс иҗатының үзәген тәшкил итүче икенче тема һәм проблема – ул туган халкының яшәү рәвеше үзгәрү, милли яшәеш, үзбилгеләнеш һәм, кеше буларак, адәм баласының гуманистик кыйммәтләрне саклавы-югалтуы [Хөсни, 1981, б. 182–185]. М. Юнысның кайсы гына әсәрен алып карасак та, анда аның үз шәхесе чагыла, ягъни М. Юныс әсәрләре автобиографик характерда. Мәсәлән, «Безнең өй өянкеләр астында иде...» әсәрендә язучы үзе күргән-катнашкан вакыйганы хикәяли. Әсәрнең үзәгендә торган хикәләүче образы аша карчык сөйләгән сүзләр һәм диңгезче фикере документальлеккә якын, М. Юныс аларны бары тик иҗат аһәңе белән өреткән дә, сюжет сызыгын, проблеманы үзенчә хәл иткән – үзенчә формалаштырган. Әсәрнең төп идеясе Яшәү һәм Үлем кебек фәлсәфи төшенчәләрнең асылын ачуга нигезләнә. М. Юнысның әлеге әсәрендә автор-хикәяләүченең киң карашлы, эрудицияле һәм күпне күргән булуы күзгә ташлана. Менә шушы сыйфатлары белән М. Юныс башка язучылардан аерылып тора һәм укучылар игътибарын үзенә җәлеп итә. Ул татар авылы, татар мохите кысалары белән генә чикләнми, үз әсәрләренә Рим папасын да, Генуяда яшәгән карчыкны да, диңгезчеләрне дә китереп кертә һәм, иң кызыгы, барысын да әсәрнең идеясен ачу өчен оста куллана.

Гомумән алганда, М. Юныс иҗаты киңкырлы, үзенчәлекле. Ул милли, экологик, гомумкешелек проблемаларын күтәреп чыга һәм кыю, фәлсәфи чишелешләр тәкъдим итә. М. Юныс иҗаты тәнкыйтьче һәм галимнәр тарафыннан шактый гына өйрәнелгән. Аның әсәрләрен анализлаган авторлар әдип иҗатының тематикасына, проблематикасына, язу рәвешенә яки аерым әсәрләренә тукталалар. Әмма хикәяләренең идея эчтәлеген тудыручы

образлар системасына тулы анализ ясалганы юк әле. Әлеге мәкаләдә М. Юнысның дөньяга карашын, иҗади фикерләвенә хас сыйфатларын ачарга ярдәм иткән кечкенә күләмле хикәя жанрын («Безнең өй өянкеләр астында иде...», «Җәяүле философ») һәм шунда сурәтләнгән образлар системасын өйрәнү максаты куелды [Юныс, 2005, б. 271] .

А. Хәлим М. Юныс шәхесенә бәя биреп, «Совет басымының иң әшәке елларында урыс һәм дөнья әдәбиятының прогрессив витаминнары белән азыкланып торган М. Юныс татар әдәбиятында үзенең сирәк каләмдәшләре белән гыйсъянчылык агымын тудыруга йөз тота һәм аны саклап кала алды», – дип язган иде [Хәлим, 2005, б. 9]. Әлеге юллар М. Юныс иҗатының гомуми асылын, совет чоры әдәбиятыннан аерылып торган ягын күрсәтә. Ул – М. Юнысның «баш күтәрү»ен, яки идеология, өстән төшерелгән өйрәтмәләргә «баш бирмәү», «буйсынмавын» күрсәтә. Буйсынмау – үзе үк яшәп килгән тәртипләрне, формалаша барган гореф-гадәтләрне тәнкыйть итү дигән сүз. Язучы иҗатында тәнкыйть чалымнары исә аның әсәрләренә публицистик фикер, чигенешләр үтеп керүен дәлилли. Димәк, «тәнкыйди башлангыч» дигәндә нәкъ менә шушы моментлар күз алдында тотыла.

XX гасырның 60 нчы еллар башында илдә «Хрущев җепшеклеге» дигән сәяси этап башлангач, Октябрь революциясеннән соң татар халкының алган юлы дөрес түгеллеген күрсәтү мөмкинлеге туды. Бу уңайдан Ә. Еники («Саз чәчәге», «Рәшә»), А. Гыйләҗев («Язгы кәрваннар»), Ф. Шәфигуллин («Өй салуның ние бар?»), Н. Фәттах («Сезнеңчә ничек?»), М. Мәһдиев кебек мәшһүр язучыларыбыз, милли рухның имгәнүен буыннар арасындагы бәйләнеш өзелеп, киләчәк буын татар балаларының үз ана телен, гореф-гадәтләрен белми үсүенә, аларга битараф булган манкортлар барлыкка килүгә борчылып, чаң суга башлаганнар иде. Бу әдипләрне без гыйсъянчы әдипләр дип әйтә алабыз. Чөнки А. Гыйләҗев, Н. Фәттах, Ф. Шәфигуллиннар өчен милли мәнфәгатьләр һәрнәрсәдән өстен торды, алар үз әсәрләрендә һәрвакыт совет идеологиясенең тискәре якларын тәнкыйть итеп килделәр.

М. Юныс та, артык күзгә бәрелеп тормаса да, менә шундыйлар рәтендә иде. Ул үз әсәрләренә һәрвакыт тәнкыйть уты өсти. Нәрсәләрне, кемнәрне тәнкыйтьли соң ул? Әйтик, «Безнең өй өянкеләр астында иде...» новелласында язучы большевистик идеологиянең татарларны төрле илләргә-җирләргә сибелеп урнашырга мәҗбүр итүен, шул сәбәпле буыннар дәвамлылыгы, милли бергәлек җимерелүне тәнкыйтьли. Әби образының фаҗигале язмышына бәйләп, инкыйлабтан соң сәүдәгәрләрне, таза тормышлы игенчеләрне сөргенгә озату, туган илдән куу мәсьәләсен татар әдәбиятында беренче тапкыр күтәреп чыга [Юныс, 2005, б. 271]. «Җәяүле философ» исемле хикәясенең

нигезенә дә язучы тәнкыйди рухны салган. Әсәрнең идеясе дә кешенең табигатьне җимерүен, шуның белән бергә үз яшәү сферасын җимерүен фаш итүгә, ачуга кайтып кала. Өч биттән генә торган әлеге уйланулар сөземтәсенә әдипнең кешелекнең асылы һәм аның коточкыч киләчәге турындагы публицистик-тәнкыйди рухтагы фикерләре тупланган. Автор, иң элек, «җир өстен таш бианалар» каплап алуын тәнкыйтьли. Моны кеше үзе башкарган. Үзен утыртып йөртүче, әмма үзенә буйсынмаучы машиналарны да кеше үзе төзегән. «Кояшны ясалма ут җиңгән», «Үзе өйгән ташлар эчендә адәм балаларына урын юк», «...һавада кислород калмаган, кислородны машиналар эчеп бетергән», «...күк йөзе күренмәде, аны кара болыт каплаган. Бәлки, инде хәзер биектә дә һава юктыр?», «Кояш нуры керерлек булмагач, нигә кирәк ул тәрәзә?», «Алар эштән кайту белән ашыйлар да, телевизор каршына утыралар», «Кешеләрнең бала сөяргә дә вакытлары калмый», «Адәм балалары бер-берсенең башы өстендә һәм аяк астында гомер итәләр», – менә болар барысы да кешеадәм баласы ашыгып-ашкынып башкарган техноген нәтиҗәләр, цивилизация казанышлары һәм аның афәте дә. Үзе тудырган техник-индустриаль монстрлар адәм баласына рәхәтләнеп яшәргә, туктап ял итеп, гаиләсен-балаларын, хатынын, ирен сөяргә, дуслар белән үчекмичә аралашырга мөмкинлек бирми.

М. Юныс әнә шуларны тәнкыйть итә. Тәнкыйди-публицистик бу уйланулар тирән фәлсәфә белән сугарылган: «Без җиргә шуның өчен килдекме? Без үз кадеребезне, бер-беребезнең, кеше дигән затның кадерен белмибез. Аңа эш аты, яки бер мәхлук итеп карыйбыз».

М. Юныснең «Табу һәм югалту» повестенең үзәгенә дә тәнкыйди рух салынган. Тәнкыйть монда татар милләтеннән булган Мәрьям белән Габдрахманның үзара бер-берсен аңламаулары гына түгел, ә татар рухының, татар моңының шәһәр кешеләрендә, киләчәк буын вәкиле булган Кәримәдә дәвам ителмәвен дә ачык күрсәтә. Әсәрнең төп проблемасы – буыннар арасында рухи бәйләнеш өзелү. Тәнкыйтьче Равил Рахмани М. Юныснең бу әсәрен анализлап, автор әлеге әсәрдә гаять четерекле проблемаларның берсенә туктала һәм милләт тормышындагы бу фаҗигане аның кечкенә өлеше булган гаилә тормышы аша сурәтли. Шул рәвешле язучы милли яшәешкә диагноз куя [Рахмани, 2003, б. 19].

«Табу һәм югалту» әсәрендә төп сюжет сызыгыннан түбәндәге элементларны аерып күрсәтә алабыз. Төенләнеш – Мәрьям иренең, кызын алып, туган ягына кайтып китүе. Вакыйгалар үстерелеше – поездда кайту, кызы белән сөйләшү. Кульминацион нокта – чишмә янына бару, чишелеш – әнисен күрү, аның янына кайту. Повестьта шулай ук ярдәмче сюжет сызыгын да билгели алабыз. Ул Мәрьям белән бәйле һәм төенләнеш монда хатынның ире белән кайтырга теләмәвендә. Вакыйгалар үстерелеше –

Мәрьямнең иренә хыйнәт итүе. Кульминацион нокта – аның авылга, ире янына кайтырга карар кылуы. Чишелеш исә авылга кайтып керүендә.

«Табу һәм югалту» әсәрендә тәнкыйди башлангычларның объектын түбәндәге эпизодларда күрсәтә алабыз. Беренчедән, Габдрахман – Мәрьям мисалындагы татар гаиләсендә, мөселман гореф-гадәтләре үрнәгендәгечә, ата – ир, баш кеше түгел, аңа ихтирам, аның сүзен олылау юк. Моны без Кәримәнең һәм Мәрьямнең Габдрахман белән сөйләшүендә үк тоябыз. Кәримә әтисен олы итеп түгел, ә балаларча эгоизм белән сөйләшә. Мәрьям исә, замана хатын-кызларына хас булганча, ирен өстен күреп түгел, ә үзенең башкалада тууын һәм азат хатын-кыз булуын тоеп сөйләшә.

Икенчедән, автор Мәрьямнең Габдрахманның туганнарына кимсетеп каравын да тәнкыйтьли. «Мәрьям аларны нигәдер өнәмәде» [Юныс, 2005, б. 65]. Шул ук вакытта М. Юныс провинциядән килүче татар кешесенең мескенләнеп калуын, югалып калуын тәнкыйтьли дә сыман. Шәһәрдә татар рухының үзәген тәшкил иткән авыл кешеләренә мөнәсәбәт – негатив, аларга «авылча» дип карыйлар. «Габдрахманның туганнары чиксез юаш, үзләрен бер сәбәпсезгә кимсетеп күрсәтергә яраталар» [Юныс, 2005, б. 66]. Бу юлларда авыл һәм шәһәр мәдәниятләренең ике милли мәдәният кебек кабул итүлүе, ике менталитет булуы ассызыклана. «Ләкин алар – читләр. Гадәтләре, зәвыклары, культуралары белән читләр» [Юныс, 2005, б. 66].

Әсәрдә ир белән хатын арасындагы мөнәсәбәт тәнкыйть ителә. Мондый мөнәсәбәтнең сәбәбе, алда әйтелгәнчә, аларның ике төрле мәдәни шартларда (гәрчә бер милләттән булсалар да) тәрбияләнеп үсүендә, икесенең ике төрле рухи кыйммәтләрне өстен күрүендә [Вәлиев, 1982, б. 98]. Мәрьям, шәһәр-башкала кызы булгач, цивилизацияле, матур итеп яшисе килә. Габдрахман күңелендә икенче төрле хис – туган ягының милли рухы, моңы. Ул авылга кайтуны, табигатькә якынрак булуны өстен күрә. Автор, шәһәр, цивилизация татарны моңыннан, рухыннан ерагайта, дип саный.

Автор «байлык» төшенчәсенең эчтәлеге аша нинди буын нәрсәгә табынуын, аларның рухи кыйммәтләрен күрсәтә. Габдрахманның кечкенә кызы өчен байлык – ул муллык, матур кием, машина булса, Габдрахман өчен байлык – ул милли музыка, китап-мәгърифәт, тынычлык, тату яшәү, үз туган җирендә рәхәтләнеп яланаяк басып йөрү [Юныс, 2005, б. 66]. «Китап байлык түгел, кәгазь генә... Сез минем туган көнемә генә курчак алып бирәсез. Әнинең институт кичәсенә киеп барырга юньле күлмәге дә юк. Без – ярлы, белдеңме?», – ди Кәримә. Аның сүзләрендә дә хаклык юк түгел.

Тәнкыйть уты шәһәр һәм авыл тормышын чагыштырып, шәһәрнең, «Җәяүле философ» хикәясендәгечә, техник-индустриаль «төрмә» икәнлеге, кешегә, бигрәк тә авыл кешесенә,

табигатьтә үскән саф җанлы кешегә начар тәэсир итүе тәнкыйть ителә. «Рәхәт яши авыл кешесе», «Мәскәүдә мин үземне бәйгедә чабышкан ат кебек тоям», ди автор [Юныс, 2005, б. 70]. Ул шәһәр кешесенең психологиясен, ягъни шәһәр кешесенең үзара дикъкатьсезлеген, туганнарына сүлпән каравын тәнкыйтьли [Юныс, 2005, б. 71].

Повестьта татар хатыннарының, гадәти булмаганча, ирләренә хыянәт итүләре тәнкыйтьләнә. Әсәрнең «Табу һәм югалту» дип аталуы да нигездә менә шул аспект белән бәйле. Авылга ялга киткән иренең уңай һәм тискәре якларын барлап чыккан Мәрьям образы аша, М. Юныс чит ир турында хәтта уйлау да, аның бүләген кабул итү дә хыянәт, дип билгели. Мәрьям исә татар хатыны югарылыгында менә шушы хыянәттән исән-имин калдырыла. Шуның белән автор татар хатын-кызлары өчен ныклы тыл булуның зарурлыгына, аның гаилә иминлеге, бөтенлеген тәшкил итүче төп вазифаны үтәргә тиешлегенә һәм андый сыйфатларның һәр татар кызында булырга тиешлегенә басым ясый [Мостафин, 1980, б. 165].

Повестьта җәмгыятьтәге икейөзлелек, кешеләрнең бер-берсен «сатулары» да тәнкыйтьләнә. Бу исә Мәрьямнең Таганка театрында Пугачев турындагы спектакльне каравы белән бәйләп ачыклана. «Чынбарлыкта бу көрәш һаман дәвам итә». «Заманалар үтү белән яшәешнең тышкы кабыгы гына үзгәрә икән», – дигән фикерне әйтә автор [Юныс, 2005, б. 85].

Бүгенге көндә милли этнографияне тәшкил итәргә тиешле чиккән сөлге, самовар, бәйләүчигү, чалгы, өстәл, урындык кебек әйберләрнең кешенең үз кулы белән ясамавын, үз иленнән дә түгел, хәтта чит илнекен алу модага керүен тәнкыйтьли автор. «Үз кулы белән ясалган бер нәрсәсе дә юк аның квартирында... Бәлки, шуңа күрә әйбергә ихтирам юктыр?.. Сатып алган әйбернең каян җаны булсын?» [Юныс, 2005, б. 88]. Димәк, үз кулы белән ясалган һәр нәрсә кешенең энергетикасын саклый, аңа яшәргә көч бирә.

М. Юнысның повестьларында күтәрелгән милли тема аның хикәяләрендә дә чагылыш таба. Шул ук вакытта ул, француз язучысы Жан-Жак Руссо кебек, цивилизация һәм аның кешелек дөньясына китергән афәтләре турында да уйлана. Бу яктан ул гуманистик язучы буларак чыгыш ясый.

М. Юныс хикәяләрендә образлар бирелеше

Тормыш-чынбарлыкны сурәтләгәндә язучы реаль яшәештәге һәрнәрсәне игътибар үзәгеннән үткәрә, аларны берләштерә, эшкәртә, үз фикерен җиткерү өчен мөһим булганнарын индивидуальләштерә, калганнарын җыйнап типиклаштыра. Шул рәвешле сюжет сызыгын формалаштыручы вакыйгалар һәм бу вакыйгаларның үзәген тәшкил итүче образлар барлыкка китерелә. Димәк, әдәби әсәр, образлардан башка була алмый. Образ – ул сәнгати иҗатның гомум категориясе, ул тормышны гәүдәләндерүнең, аңлатуның

һәм танып белүнең үзенчәлекле сәнгати-иҗади формасы [Литературная…, 2003, с. 669]. «Образ – самый способ существования произведения, взятого со стороны его выразительности, впечатляющей энергии и значимости... В онтологическом аспекте, образ есть факт идеального бытия, своего рода схематический объект, надстроенный над своим материальным субтратом. Образ не совпадает со своей вещественной основой, хотя узнается в ней и через нее» [Литературная…, 2003, с. 270].

Рус әдәбияты белемендә «образ» категориясен «күренеш итеп кенә түгел, «билге» итеп карау алга чыкты. «Знак это средство смысловой коммуникации в рамках данной культуры или родственных культур» [Литературная…, 2003, с. 271]. Образларны гомумиләштерергә һәм индивидуальләштерергә мөмкин. Ләкин һәрбер образ да ахырынача конкрет булып бетә алмый. Реаль тормыш ул барыбер күпмәгънәлелеккә ия. Шул сәбәпле, образ эчке формасы белән авторның идеясенә буйсынучан була, дип әйтә алабыз. М. Юныс әсәрләрен укыганда игътибарны тагын шул күренеш җәлеп итә – аның образлары башка язучыларныкына охшамаган. Аның әсәрендә сюжет композициясен нәкъ менә образлар тудыра.

«Безнең өй өянкеләр астында иде...» хикәясендә образлар системасы. Әдипнең бу әсәре милли мәсьәләне алгы планга чыгарып, аны тема дәрәҗәсенә күтәрә. Кыска-җыйнак сюжет, киеренкелек, гадәттән тыш вакыйга һәм көтелмәгән чишелеш бу әсәрне «новелла» дип атарга мөмкинлек бирә. Новелланың гадәттән тыш вакыйгасы дигәндә без хикәяләүченең чит илдә татар карчыгын очратуын истә тотабыз.

Әсәрдә хикәяләүче образы Габдрахман Рахманкулов булса да һәм ул беренче заттан сөйләсә дә, әсәрнең төп герое итеп татар карчыгын атарга кирәктер. Г. Рахманкулов образы автор образына якынайтыла һәм шул сәбәпле ул авторның лирик, фәлсәфи һәм публицистик фикерен җиткерүче булып тора. Ул – пароходта капитан ярдәмчесе, татар кешесе, формальлеккә һәм рухи кыйммәтләргә карата да үз карашлары бар.

Кочегар Трак – совет тәрбиясе алган һәм тормышка гадигадәти бер вакыйга итеп карый торган кеше, эш көче белән икмәк табучы образ. Ул сәнгать ядкарьләренә дә гадәти бер предмет итеп карый, ул яшәү фәлсәфәсе – Яшәеш һәм Үлем турында да тирәнтен уйлый белми. Бу аның Италия зиратында таш сыннарны карап йөргән чактагы сүзләре аша җиткерелә. «Нигә кирәк иде мондый кыйммәтле матурлык. Үлгән кешегә нинди кабер дә барыбер түгелмени» [Юныс, 2005, б. 18]. Тракка мөнәсәбәт, аңа характеристика Маркин фамилияле штурман образы аша җиткерелә: «Надан кеше син, Трак. Кабер бизәү – кеше заты үлгәч тә кадерен югалтмый дигән сүз ул» [Юныс, 2005, б. 18]. Әмма әсәрнең сюжет сызыгы дәвамында без Тракның Маркинга караганда хаклы

булуын аңлыйбыз. Чыннан да, исән чагында кадерен белмәгән кешегә үлгәч матур кабер кирәк түгеллеген ассызыклый кебек автор. Аның бу фикере Маркин әйткән сүзләр яктылыгында тагын да калкулана төшә. «Гуманизм кагыйдәсе җир йөзендә безгә кадәр яшәгән кешеләрне дә хөрмәтләргә куша. Адәм баласы исән чакта гына түгел, дөнья куйгач та бәясен югалтмый дигән сүз» [Юныс, 2005, б. 19]. Әмма әсәр сюжетында М. Юныс моның киресе булуын ача. Шушы ук фикер аның «Җәяүле философ» хикәясендә дә каршылыклы фикер итеп бирелә. Димәк, адәм баласы исән чагында да, үлгәч тә кадер-хөрмәттә булырга тиеш. Бу фикер татарның бер вәкиле булган карчыкка карата мөнәсәбәт белән каршылыкка керә. Бу каршылык идеологиянең рус солдаты каберенә булган мөнәсәбәте аша тагын да тирәнәйтелә. «Үзебез теләп түгел, мәҗбүри, пропаганда өчен куйдырталар иде чәчәкләрне. Урыс солдатының батырлыгын дөньяга таратыр өчен» [Юныс, 2005, б. 18].

Хикәянең үзәк вакыйгасын хәрәкәткә китерүче образ – ул татар карчыгы образы. Италиядә – үзе генә түгел, исеме дә телгә алынырга бернинди сәяси-патриотик сәбәп булмаган бер урында – татар карчыгын очрату әсәрнең гадәттән тыш хәл булуын күпертеп куя. Очрашу вакыйгасы татар морягын гына түгел, карчыкның үзен дә тирәнтен гаҗәпкә калдыра, карчык башта моны саташу дип кабул итә. Карчык өчен ул гомеренең соңгы елларында көткән якты очрашу була, чөнки ул туган җиренә кайтып җирләнү өметен йөртә. Әсәр ахырында карчыкның, шушы хыялын югалтмас өчен, пароходка кереп яшеренүе дә шуңа бәйле кебек.

Карчыкның хис-кичерешләрен психологизм алымы аша җиткерә М. Юныс. Әмма аның психологизмы тирән түгел, ул бары тик детальләргә игътибар юнәлтү аша гына герой кичергән халәтне бирә. Мәсәлән, «Карчык бөтенләй югалып калды. Ни әйтергә, нәрсә эшләргә белми, хәлсез куллары белән күлмәк итәген сыпыра: «И Ходаем... и Ходаем...» яки менә тагын бер өзек: «Карчыкның күзләреннән *ике бөртек яшь* тәгәрәп чыкты да җыерчык буйлап битенә таралды». «Учы белән тамак астын уа. *Иреннәре дерелди*. Нидер әйтергә тели, ләкин авызыннан сүзе чыкмый» (23 б.). М. Юныс иҗатын анализлап, әдәбият галиме Г. Гайнуллина «Автор карчыкның хис-кичерешләрен сурәтли һәм шуның аша туган туфракны юксыну, җирсенү проблемасын куя», – дип яза [Гайнуллина, 2005, б. 8]. Әлеге проблема әсәрдә карчыкның хис-кичерешләрен дәлилләгән сөйләмендә ачык чагыла.

Югарыда без М. Юныс кеше психологизмын детальләр аша җиткерә дигән идек. Язучы образларның психологиясен аерып тасвирламаса да, монолог-диалоглар аша геройларының күңел диңгезен ачып сала белгән. Туган җирдән аерылган карчыкның сөйләмендә без аның нигезен, туган йортын, авылын, аның һавасын, кичләрен,

кешеләрен, ягъни атмосферасын һәм күңеленә якын булган изге гореф-гадәтләрен бик нык сагынуын, шуның белән милли асылын саклап калырга теләвен тоябыз. «*Язын сабан туена, җыенга, көзен каз өмәсенә җыела идек... Өй бүрәнәләрен эчке яктан кырып юа иек... Гәрәбә шикелле сап-сары булып китә иде...*», «*Безнең өй өянкеләр астында иде. Ык яры буенда... Өянкеләр төбендә иде өебез...*» [Юныс, 2005, б. 23].

Язмыш сынавы аркасында чит җирдә, Италиядә, торып калган татар карчыгы мисалында М. Юныс чит илләргә чәчелгән, күчеп китәргә мәҗбүр булган татар мөһаҗирләре проблемасын күтәрә. Әлеге проблема әсәрдә «туган туфрак» кебек милли мотивлашкан образ аша көчәйтелә. «Туган туфрак» образы югарыда китерелгән милли асыл төшенчәсен ныгытып, бербөтен итеп торган образ. Әмма татар карчыгы, хыялындагыча, кулына ничә еллар инде күрмәгән, тоймаган туган туфракны тотып карау бәхетенә ирешә алмый. «Пароходта туган ил туфрагы юк икән, әби. Икенче килгәндә алып килермен» [Юныс, 2005, б. 22]. Дөрес, туган илдән аерылу максатын куймаган адәм баласы үзе белән туган туфракны йөртми.

Карчыкның туган илен сагынуы аның гамәлләре, сөйләве аша бирелә. Бу – нәкъ менә новелла жанрына хас сыйфатларның берсе. Психологизм монда тасвир рәвешендә түгел, ә геройларның эш-гамәлләре аша җиткерелә. М. Юныс карчыкның кичерешләрен чагылдырган диалогларны әсәрнең буеннан буена чәчкән. «*Бүген төне бу Карамалымны күреп саташтым*», «*Картайган саен ныграк җирсендерә*», «*И, Ходаем, ничек үлмәдем икән бу кадәр сагынуымнан*» [Юныс, 2005, б. 23].

Монда хиснең эволюциясен күрсәтеп булыр иде. Шушы куәтле сагыну хисен басар өчен кирәкле шартлар итеп автор *туган илгә кайту* яки *туган җир туфрагы*н тотып карауны атый. Болар да булмаса, туган илдән килгән ризык – *икмәк кисәге* дә кадерле нәрсәгә әверелә. Әмма әсәрнең ахырында без героиняның калган ике атрибутка ирешүен – туган иленә кайтуын һәм туган җир туфрагына күмелүен беләбез.

Шул рәвешле, М. Юныс үз иҗатында «миллилек» төшенчәсенең тулы бер эчтәлеген бирә. Моны ул, беренчедән, мөһаҗир карчык образы аша башкарса, икенчедән, миллилекнең югалуы белән бәйләп тасвирлый. Бу очракта ул инде татар карчыгыннан туып та, милли мохиттә тәрбияләнә алмаган, милли тәрбия бирергә чит илдә мөмкинлекләре булмаган, туган телне – ана телен иң кадерле дип саный белмәгән һәм, иң әһәмиятлесе, – туган җирләре Идел буе икәнен белмәгән балалар аша җиткерә. «Туган илне белмиләр бит алар» [Юныс, 2005, б. 23]. Әлеге сүзләр карчык авызыннан юкка гына әйтелмиләр. Әсәрнең тирән фәлсәфәсе шуннан гыйбарәт: «*Бары тик Туган иле булганда гына һәм туган илдә лаеклы кеше булып яшәгәндә генә туган тел, милли гореф-гадәтләр, милли тәрбия*

була ала». Татарларның үз туган җирләреннән таратылуы әсәрдә «Сак-Сокларга» әйләнеп беттек», «Өермәгә эләккән тузганаклар шикелле таратып ташлады безне язмышлар» [Юныс, 2005, б. 24] дип ассызыклана.

Хикәянең фокусын карчык образы тәшкил итә, аның язмышын, кичерешләрен өянке образы төйнәп тора. *«Өянке образы»* – ул әсәрдә туган йорт, җир, татар җире символы булып яңгырый торган концепт.

Символик образларның иң кызыгы – ул кораб, пароход образы. Әлеге образ карчыкның туган җиргә кайту өметен символлаштыра «Алып кайт син мине, улым. Кая булса да, яшер... Нинди җәзага да риза. Алып кайт!». Карчыкның туган җирен сагыну хисенең соң дәрәҗәдәге киеренкелеген чагылдырган бу гыйбарәдә карчыкның өметен югалтасы килмәү дә тоемлана.

Кораб – карчык өчен туган илгә кайтуның бердәнбер мөмкинлеге. Менә шул сәбәпле ул пароходка кереп яшеренә. Диңгездәге кораб исә, татар шагыйре Дәрдемәндтәгечә, тормыш дулкыннары эчендәге хәят итеп тә, тулы бер Ил итеп тә «укыла» ала.

Новелла жанрына хас булганча, М. Юныс әлеге әсәрендә вакыйгаларны сурәтләүдә көтелмәгән борылыш тәкъдим итә. «Теге карчык тагын пароходка килгән иде, полисмен кертмәде, куып җибәрде, – дип каршы алды мине вахтада торучы матрос» [Юныс, 2005, б. 25], әлеге урында укучы да карчыкның моңсуланып кайтып китүен күз алдына китерә. Әмма автор көтелмәгән борылыш ясый – карчык пароходка керә. Аның теләге – «бабаларыбыз яшәгән туган ил туфрагына» күмелү. Әсәрнең ахырында кулланылган диңгез образы реаль тормышны символлаштыра. «..җил, көйчәйгәннән көчәеп, давылга әйләнде» дип характерланган юллар тормыштагы вакыйгаларга ишарә булып яңгырыйлар сыман.

Шул рәвешле, язучы М. Юныс үз әсәрләрендә күпне күргән, бик күпне белә торган, тирән һәм киң карашлы, гомумкешелек кыйммәтләрен һәм милли гореф-гадәтләрне туган иленә һәм кешелеккә чын тугрылык, бирелгәнлек белән саклый белүче әдип буларак чыгыш ясый. Аның кайсы гына әсәрен алып карама, аларда язучы яшәү мәгънәсен туган халкына, туган туфракка һәм милли традицияләргә бәйле рәвештә аңлата. Шәхеснең, ягъни үз әсәрләрендә гәүдәләндерелгән геройларның да (уңаймы алар, тискәреме) асылы черек яки нык булуын, киләчәк буыннарның милли яктан сау-сәламәт, милли үзаңлы, милли характерлы булуын шушы сыйфатлар аша үлчи әдип.

М. Юныс – әдәбиятка зур тормыш тәҗрибәсе туплап килгән язучы. Аның XX гасырның 60 нчы елларында иҗат ителгән әсәрләре һәм соңрак 70–80 нче елларда язылган «Тозлы җил», «Теләп алган давыл» повестьлары, хикәя, новеллалары да тема һәм проблематика ягыннан татар әдәбиятын баеттылар [Ганиева, 1975]. М. Юныснең соңгы елларда бүген дә укучылар яратып укый торган һәм тәнкыйди

рухта язылган «Табу һәм югалту» (1979), «Шәмдәлләрдә генә утлар яна» (1983) повестьлары, «Юлда уйланулар» дип исемләнгән сәяхәтнамәсе басылып чыга. Бу әсәрләрендә М. Юныс чын художник буларак чыгыш ясый, чынбарлыкны заманның олы проблемалары, тарихи үсеш-үзгәреш юнәлешләре җирлегенә куеп яктыртырга омтыла, вакыйга-хәлләрне аңлатуда, кеше характерларын ачуда, тормыш конфликтларын чишүдә психологик, әхлакый-фәлсәфи анализга урын бирә, шуның белән Г.Ахунов, А. Гыйләҗев, М.Мәһдиев, Ә. Еники һәм башка чордашларыннан аерылып тора [Мәһдиев, 1977, б. 148] .

Әсәрләрне тикшерү түбәндәге нәтиҗәләргә этәрә:

1. М. Юныска хас сыйфатларның берсе – ул әйбер-күренешнең, кеше холкының асылын аңларга омтылу, алар хакында туктаусыз уйлану. Менә шушы уйланулар аны әсәрләренең лирик, публицистик һәм фәлсәфи чигенешләрен-җирлеген тудыралар.

2. Фәлсәфи-публицистик бу чигенешләр М. Юныс иҗатына хас икенче бер сыйфатны – тәнкыйди рухны тәэмин итәләр. М. Юныс үзенең тәнкыйди рухы белән классик язучылар М. Мәһдиев һәм А. Гыйләҗевкә якын тора. Әмма М. Юнысның тәнкыйди фикерләре саф, яшерен яки бормалы түгел (әйтик, М. Мәһдиевтәге кебек), аның җөмлә төзелеше дә «челтәрләрсез», ягъни беренче карашка коры, гади тоела.

3. М. Юныс үз әсәрләрендә, башлыча, татарның рухи кыйммәтләрне онытуын, милли үзаң, гореф-гадәтләр җимерелүне («Табу һәм югалту»), туган яктан китәргә мәҗбүр ителеп, телдән читләшүне («Безнең өй өянкеләр астында иде...»), табигать белән кеше арасындагы үзәк җеп өзелүне, кешенең техник-индустриаль «монстрлар» астында калып табигый яшәештән аерылуын, кешегә кадер-хөрмәт белән, Кеше итеп карау бетүен («Җәяүле философ») тәнкыйтьли.

4. 2004 елда Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булган «Альбатрос язмышы» исемле публицистик әсәрләр җыентыгында исә авторның тәнкыйди характердагы язмалары урын алган. Анда М. Юныс татар теленең дөнья аренасында урын яулый алмавы турында борчыла-уйлана. Татар теленең урынын рус теле яулап алуның сәбәпләрен атый. Шулар арасында тарихи катаклизм саналырга хаклы 1552 елгы канлы вакыйга, ялган идеология, хакимият башындагыларның татар телен дәүләт теле дәрәҗәсенә күтәрергә тырышмавы дәлилле фактлар белән исбатлана.

Әлеге китабында үзен чын милләтпәрвәр язучы итеп таныткан М. Юныс повесть һәм новеллаларында да туган тел мәсьәләсен туган туфракны олылау, гореф-гадәтләргә, гаиләгә мөнәсәбәт аша чагылдыра. Публицист буларак, әдип милли мәсьәләдә үз укучысында дөрес караш формалаштырырга, ялган сәясәтнең асылын ачарга омтыла. А. Хәлим әйткәнчә, М. Юныс үз әсәрләрендә чор идеологиясенә

баш бирмәс, буйсынмас гыйсъянчы буларак чыгыш ясый.

Йомгаклап әйткәндә, М. Юныс, идеологиягә буйсынмый торган һәм үз иҗаты белән бары тик туган халкына, аның үзаңын, милли горурлыгын үстерүгә хезмәт итүче талантлы, туры сүзле әдипләр сафын тулыландыра.

Әдәбият

Вәлиев М. Бер язучының ике повесте // Вәлиев М. Табарга һәм югалтмаска. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан, 1982. Б. 97–104.

Гайнуллина Г. Кереш сүз // Юныс М. Әсәрләр. Казан, 2005. Б. 5–17.

Ганиева Ф. Тормыш фәлсәфәсенә тугрылык («Тозлы җил» повесте турында) // Татарстан яшьләре. 1975. 27 сентябрь.

Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Николюкина. М.: Интелвак, 2003. 1080 с.

Мәһдиев М. Секстант белән йолдызлар үлчәргә: М. Юныска 50 яшь // Казан утлары. 1977. № 5. Б. 148–152.

Мостафин Р. Табышлар һәм югалтулар // Казан утлары. 1980. № 9. Б. 162–164.

Рахмани Р. Кыйблабызга тугрылык // Юныс М. Әсәрләр. 6 томда. Т. 1. Казан: Рухият, 2003. Б. 5–41.

Хөсни Ф. Сагыну лирикасы. Бер монолог // Казан утлары. 1981. № 7. Б. 182–184.

Юныс М. Әсәрләр. Казан: Мәгариф, 2005. 271 б.

Юныс М. Әсәрләр. 6 томда. Т. 1. Казан: Рухият, 2003. 405 б.

Шәмсутова Алсу Атлас кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы,
«Татар мәдәнияте һәм сәнгате» оешмасы мөдире